

УДК 930.253 (44:477) / «18»

Оксана Іваненко

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ОСОБОВИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ФРАНЦІЇ ТА УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена вивченню матеріалів особових архівних фондів українських та французьких культурних діячів першої половини ХІХ ст.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. питання, пов'язані з історією українсько-французьких культурних взаємин порушувалися представниками західної історичної науки – переважно діячами української діаспори, чії дослідження базувалися на матеріалах західноєвропейських архівів та книгозховищ. У вітчизняній історіографії лише розгортається процес вивчення джерел з місцевих архівів з метою відтворення цілісної картини історії українсько-західноєвропейських зв'язків.¹

Метою даної роботи є спроба подати характеристику комплексу документальних матеріалів з особових фондів Російського державного архіву літератури та мистецтва (Москва), Державного архіву Російської Федерації (Москва), Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, що містять інформацію з історії українсько-французького співробітництва в галузі науки, освіти та мистецтва першої половини ХІХ ст.

Дослідження з історії культури не можливі без звернення до особових архівних фондів учених, письменників, публіцистів, діячів сценічного мистецтва, музикантів, художників, скульпторів, архітекторів та ін. Серед їх матеріалів, як правило, перева-

жають варіанти рукописів, чернетки, приватна кореспонденція, а також офіційні документи установ, з якими була пов'язана діяльність даної особи. Відомості фондів особового походження мають подвійне значення: з одного боку вони розкривають особливості приватного життя, світогляду, творчості митців, а з іншого – характеризують цілу епоху через призму індивідуально-го досвіду її представників.

Великою кількістю особових фондів діячів культури позначений Російський державний архів літератури та мистецтва. Зокрема, для дослідників історії українсько-французьких літературних зв'язків важливими є документи, в яких міститься інформація про перебування в Україні геніального французького письменника-реаліста Оноре де Бальзака (1799–1850). Протягом ІХ.1847–І.1848 рр. Бальзак вперше здійснив поїздку до України, в ході якої відвідав Київ. Давнє місто вразило митця красою, і він замовив літографії з видами Києва для свого нового будинку на вулиці Фортюне. В жовтні 1847 р., під час першого візиту до Верхівні, Бальзак почав писати адресований Арману Бертену нарис «Лист про Київ», в Україні письменник працював над драмою «Мачуха» і повістю «Утаємничений» – останнім твором «Людської комедії», в якому блискуче відтворено картину життя тогочасної Франції. В архівних документах головним чином знайшов відображення другий візит Бальзака до України (Х.1848–ІV.1850). У зв'язку з бурхливими революційними подіями у Франції 1848 р. в'їзд французів до Російської імперії було заборонено. Відповідно, серед матеріалів фонду «Зібрання іноземних автографів» Російського державного архіву літератури та мистецтва зберігається кореспонденція, пов'язана з клопотанням французького митця про дозвіл вдруге приїхати в Україну: лист Бальзака до шефа жандармів Орлова з проханням дозволити в'їзд у Росію (1848)², текст доповіді Орлова Миколі І з приводу клопотання французького письменника і письмова подяка Бальзака шефу жандармів за наданий дозвіл (1848)³, лист до Бальзака французького посла у Росії маркіза де Кастельбажака (1850)⁴. З листа Бальзака Орлову, дато-

ваного 14.VII. 1848 р., зокрема, отримуємо дані про перевезення письменником з Марселя до Одеси багатой колекції комах (23 тис. екземплярів), що призначалася для зоологічного кабінету любителя ентомології графа Георгія Мнішка, в маєтку якого поблизу Бердичева Бальзак жив протягом кількох місяців під час своїх перших відвідин України⁵. Інформація щодо повернення письменника 1848 р. з вируючої Франції до Російської імперії доповнюється завдяки матеріалам з фонду Третього відділення особистої його імператорської величності канцелярії (Державний архів Російської Федерації). Тут зберігається рапорт Орлова Миколі I з приводу прохання Бальзака про дозвіл повернутися до Києва і одружитися з поміщицею Ганською, секретна настанова шефа жандармів полковнику Белоусову про виконання повеління Миколи I: встановлення суворого нагляду за літератором – укладом його життя, повсякденними заняттями і зв'язками в суспільстві.⁶ Очевидно, внаслідок виконання поліцейсько-жандармськими органами подібних настанов у документах Російського державного архіву літератури та мистецтва відбилася інформація про осіб, котрих французький письменник знав у Росії: у фонді О.М.Смирнової міститься список можливих кореспондентів письменника за 1843–1850 рр.⁷

Значний інтерес для дослідників біографії й творчості Бальзака становлять копії його листів до М.В.Юзефовича (1802–1899), що зберігаються в особовому фонді останнього (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Починаючи з 1840 р. Михайло Володимирович обіймав посаду інспектора казенних училищ у Київському учбовому окрузі. З 1846 по 1856 р. був помічником попечителя, у 1855 р. – управляючим округом. Брав активну участь у роботі Тимчасової комісії для розбору давніх актів, Комісії для опису губерній, Російського географічного товариства, Київської археографічної комісії, Слов'янського благодійного комітету. В центрі згаданих листів – особисті, побутові питання, пов'язані з другими відвідинами Бальзаком України. Вони віддзеркалюють морально-психологічний стан виснаженого хворобою митця на схилі його життєвого шляху.

Згадані епістолярні матеріали є не тільки важливими історичними джерелами, але й літературними пам'ятками. У листі, датованому 1849 р., Бальзак виклав свої враження від перебування в Києві у вишуканій художньо-літературній формі.⁸ Приватна кореспонденція досить широко представлена в особових фондах діячів української культури першої половини XIX ст. у зв'язку з тим, що на той час вона була одним з основних засобів спілкування. Особливістю епістолярних матеріалів розгляданого періоду часу є те, що вони складені переважно французькою мовою. Приватне листування, яке зазвичай містить виклад численних побутових подробиць, не лише висвітлює деталі повсякденного життя авторів, але також являється важливим джерелом для дослідження тогочасних суспільних явищ.

При вивченні питання про зв'язки Бальзака з Україною в нагоді можуть стати документи з родинних фондів землевласників Київської, Волинської губерній Ганських (Ф. 244) та поміщиків Правобережної України Мнішків (Ф. 250) Центрального державного історичного архіву України міста Києва. Серед матеріалів згаданих фондів переважають документи, що змальовують господарське життя поміщицьких маєтків.

Цінну інформацію про діяльність видатного українського вченого-математика Михайла Васильовича Остроградського (1801–1862) містять документи, що починаючи з 30-х рр. зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, куди вони надійшли з Полтавської обласної наукової бібліотеки.

Протягом 1822–28 рр. випускник Харківського університету М.В.Остроградський вдосконалював свою освіту в Парижі – тогочасній столиці математичної науки. У Франції Михайло Васильович відвідував засідання Паризької АН, лекції в Сорбонні і Колеж де Франс. З 1826 по 1827 рр. викладав у коледжі Генріха IV. Під час перебування у Франції вчений написав свою першу серйозну наукову працю, що принесла йому загальну відомість і отримала 1826 р. схвалення Паризької АН – «Мемуар про поширення хвиль у циліндричному басейні». Важливими

джерелами інформації про паризький період життя математика є його листи на батьківщину та спогади сучасників.

Серед документів особового фонду М.В.Остроградського ІР НБУВ переважають математичні рукописи, що допомагають розширити наші уявлення про наукові погляди вченого, хід його роботи, допомагають краще зрозуміти його опубліковані праці, процес їх підготовки.

В матеріалах фонду відбилися дані про перші роки перебування майбутнього вченого у Харкові, де починаючи з 1816 р. він готувався до вступу в університет під керівництвом викладача військових наук М.К.Робуша. У листах останнього до батька математика – Василя Івановича, які хронологічно охоплюють період з 1816 по 1817 рр., знаходимо інформацію щодо занять Остроградського з математики, французької мови, малювання, фортифікації, відомості про його навчання в якості вільного слухача, про успішне складання ним вступних іспитів до університету з математики, військових наук, російської словесності, історії, географії.⁹ Проте найбільше місця в листах відведено узгодженню фінансової сторони занять Робуша з молодим студентом. Відповідно, не можна повністю довіряти схвальному відгуку ад'юнкта в листі від XI. 1817 з приводу навчальних успіхів Остроградського протягом початкового періоду його перебування в Харківському університеті, тим паче, що ця інформація не підтверджується відомостями інших джерел. Брат вченого Андрій розповідав у своїх спогадах, що протягом майже двох перших років навчання Михайло Васильович, мріючи про вступ на військову службу, не виявляв особливої зацікавленості заняттями в університеті. В листах до батьків цього періоду він практично не згадував про навчання, натомість із захопленням розповідав про театри, ярмарки, клуби, бали, маскарادي, наряди.¹⁰ Початок серйозним заняттям Остроградського наукою було покладено завдяки проф. Андрію Федоровичу Павловському, що першим помітив здібності студента, і ректору Харківського університету (1813–1820) проф. Тимофію Федоровичу Осиповському. Після того, як 1820 р. в результаті ін-

триг попечителя Харківського учбового округу З.Я.Карнеєва з посади ректора було усунуто Т.Ф.Осиповського, його учень М.В.Остроградський, тричі успішно склавши іспити, не лише не отримав ступінь кандидата, але і був позбавлений раніше отриманого атестату про закінчення університету. Саме за таких складних обставин до молодого математика прийшла ідея продовжити своє навчання у Франції. Творчі успіхи, яких український вчений досяг у Парижі, дякуючи власному генію, працелюбству і підтримці французьких колег, принесли йому все-світню славу і зрештою визнання в Росії. Скласти уявлення про рівень авторитету Остроградського в наукових колах Західної Європи і Сполучених Штатів Америки дозволяють документи з особового фонду математика НБУ ІР. Тут зберігаються свідчення про обрання Михайла Васильовича членом Американської академії мистецтв і наук (1834)¹¹, Туринської королівської АН (1845)¹², Папської академії (1854)¹³, Французької імператорської АН (1856)¹⁴, а також офіційні листи з подякою від Папської¹⁵ та Паризької АН¹⁶ за надану їм працю Остроградського «Про теорію удару».

Працюючи над дослідженням біографії Остроградського на базі архівних матеріалів, обов'язково слід мати на увазі, що роботу може значно полегшити звернення до джерел, опублікованих у спеціальних виданнях. Зокрема, документи, надруковані в журналах «Русская старина» (ХІ, 1901), «Киевская старина» (ХІ, 1904), у «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» (1905) свідчать про те, що гідну шану з боку царських властей Михайло Васильович здобув не одразу. Прибувши до Росії 1828 року вчений потрапив під нагляд поліції. Невдовзі після придушення повстання декабристів у Російській імперії з підозрою ставилися до будь-якої особи, яка поверталася з неспокоїної Франції, тим паче, що Остроградський свого часу виїхав за кордон внаслідок звинувачень у вільнодумстві. Як видно з джерел, за математиком стежили постійно, де б він не перебував: чи-то в Петербурзі, чи-то в рідному селі на Полтавщині. Все, що стосувалось особистого життя Михайла Васильовича – коло зна-

йомих, образ життя, напрям думок – перетворилося на об'єкт пильної уваги з боку поліції. Вченого мали арештувати одразу ж після виявлення інформації, яка б підтвердила підозри щодо його особи. Очевидно, невдовзі нагляд за математиком був знятий, тому що поліції не вдалося виявити фактів, компрометуючих його.

З часом невтомна наукова та педагогічна діяльність Михайла Васильовича в російських навчальних закладах була відзначена Миколою I і Олександром II. Серед матеріалів особового фонду Остроградського НБУ ІР знаходимо численні грамоти про нагородження вченого орденами Святого Володимира четвертого і третього ступенів (1832, 1845) «у віддяку за відмінно-успішне викладання вищих математичних наук у Морському кадетському корпусі»¹⁷; згідно подання начальника Генерального штабу – орденами Святої Анни другого і першого ступенів (1834, 1857) за самовіддану службу на користь військових навчальних закладів і за старанність на посаді головного управляючого шляхами сполучення¹⁸; орденами Святої Анни другого і першого ступенів, прикрашеними імператорською короною (1839, 1861)¹⁹; орденом Святого Станіслава першого ступеня (1849) – за здійсненні вченим перетворення у викладанні математики у військових навчальних закладах²⁰. Крім того, Остроградському було вручено три відзнаки «за безпорочну службу» для носіння на Володимирській стрічці (1847, 1850, 1855)²¹.

Картина повсякденного життя Михайла Васильовича петербурзького періоду його біографії вимальовуються з його епістолярної спадщини, яка зберігається в особовому фонді вченого ІР НБУВ. «Минулого літа, – писав математик у одному з листів до батька, – ...я ходив на полювання з рушницею і, зробивши промахів двадцять, купив дві пари качок...»²² Завдяки такому «трофею» за математиком швидко закріпилася слава влучного стрільця.

Додаткові джерельні відомості про громадську та приватну діяльність видатних постатей української культури знаходяться також в особових фондах їхніх родичів, друзів, колег, учнів та

ін. Так, інформація, що дозволяє відтворити образ Остроградського-педагога, міститься в епістолярних матеріалах особового фонду визначного філософа і літератора Миколи Миколаєвича Страхова – учня Михайла Васильовича по Головному педагогічному інституту.

Важливе значення для дослідження історії Харківського університету, який протягом першої половини XIX ст. посідав чільне місце у справі наукового співробітництва між Францією й Україною, мають документи з особового фонду Дмитра Івановича Багалія (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Своїми науковими дослідженнями Д.І.Багалій (1857–1932) багато зробив для розвитку вітчизняної історії, джерелознавства, архівознавства, історіографії. Народився вчений у Києві, отримав освіту в Університеті Святого Володимира, починаючи з 1883 р. перебував на посаді приват-доцента кафедри російської історії Харківського університету, в 1887 р. здобув звання професора, протягом 1906–1910 рр. був його ректором. Учений брав активну участь у громадсько-політичному житті: в 1906 та 1910–1914 рр. обирався до Державної Ради, протягом 1914–1917 рр. очолював Харківську міську думу. За радянських часів викладав у Харківському та Полтавському інститутах народної освіти, заснував у Харкові науково-дослідну кафедру історії України, очолював Інститут історії української культури, Інститут шевченкознавства, Центральне архівне управління УРСР. Роботи вченого присвячені, головним чином, історії України XV–XVIII ст., творчості Г.С. Сковороди, Т.Г.Шевченка, руху декабристів, діяльності Кирило-Мефодієвського товариства. Матеріали з особового фонду Д.І.Багалія кількістю в 112 справ поступили до ЦДІАК у червні 1969 р. з філіалу ЦДІА УРСР міста Харкова. До складу фонду входять матеріали з описом міст Валок і Волчанська, Стародубського полку, Слободськоукраїнської губернії; епістолярні джерела, що відображають наукові інтереси Багалія; привітання з приводу 25-річчя наукової діяльності вченого тощо. Особливий інтерес становлять чернетки науковця з історії Харкова та Харків-

ського університету, серед яких знаходимо витяги з документів університетського архіву та архіву міністерства народної освіти. Згадані матеріали містять біографічні відомості про французьких вчених, які на початку XIX ст. викладали в Харківському університеті – проф. грецької та французької словесностей Я.Я.Белен-де-Баллю, проф. всесвітньої історії, географії та статистики А.А.Дегурова, проф. ботаніки Ф.О.Делявіня, проф. латинської мови та французької совесності М.М.Пакі-де-Совіньї, вчителів фехтування І.С.Ледюк і А.О.Сивокт²³.

Таким чином, в особових архівних фондах діячів культури відкладаються і зберігаються переважно документи приватного походження – мемуари, щоденники, епістолярні матеріали. Вони мають особливу цінність для науковців у зв'язку з тим, що відображають події, учасником яких був сам автор, часто містять деталі, відсутні в інших видах джерел, а також допомагають відтворити духовну атмосферу досліджуваної епохи. Для джерел особового походження характерна значна суб'єктивна забарвленість, а тому при роботі з ними вкрай важливо мати максимальну інформацію про автора і враховувати його соціальне положення, професійну приналежність, погляди, психологічні характеристики тощо. Поряд з матеріалами приватного походження в фондах громадських та культурних діячів зосереджено офіційні документи державних установ. Так, чимало важливих матеріалів дійшло до нас внаслідок роботи адміністративно-каральних органів, під тотальним контролем яких опинялося громадське, приватне життя підданих і гостей Російської імперії.

1. Див.: Кураев О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1992; Гіцова Л.З. Бальзак у Російській імперії: від Росії до України (Архівні документи з України – на паризькій виставці) // Архіви України. – 1993. – № 1/3. – С. 87–91.

2. Російський державний архів літератури та мистецтва (м. Москва). – Ф. 1347. – Оп. 4. – Спр. 50.

3. Там само. – Ф. 1347. – Оп.3. – Спр. 30.
4. Там само. – Ф.1347. – Оп.3. – Спр. 31.
5. Там само. – Ф.1347. – Оп. 4. – Спр.50. – Арк. 1.
6. Державний архів Російської Федерації (м. Москва). – Ф. 109. – Оп.1848. – Спр. 443.
7. Російський державний архів літератури та мистецтва (м. Москва). – Ф.485. – Оп.1. – Спр. 1228.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі: ЦДІАК України). – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Далі: ІР НБУВ). – Ф.281. – Од. зб.94. – Арк.1 –7.
10. Михаил Васильевич Остроградский (1.1.1862 – 1.1.1962). Педагогическое наследие. Документы о жизни и деятельности. – М., 1961. – С. 362.
11. ІР НБУВ. – Ф. 281. – Од. зб. 11.
12. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 15.
13. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 16.
14. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 13.
15. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 17.
16. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 14.
17. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 4,7.
18. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 5,2.
19. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 6,3.
20. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 1.
21. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 8,9,10.
22. Там само. – Ф. 281. – Од. зб. 93
23. ЦДІАК України. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 100.

Oksana Ivanenko

**ON THE PROBLEM OF PERSONAL ARCHIVAL FUNDS USE
FOR STUDY OF CULTURAL LINKS BETWEEN FRANCE
AND UKRAINE (FIRST HALF OF THE XIX-TH CENTURY)**

The article is devoted to the analysis of personal archival funds of Ukrainian and French cultures' figures (first half of the XIX-th centuries).